

सेवापूर्व शिक्षक प्रशिक्षणातील समाजसमवेत कार्याचा अभ्यास

विजय धामणे

सहाय्यक प्राध्यापक, टिळक शिक्षण महाविद्यालय, पुणे

सारांश - 'विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हे शिक्षण प्रक्रियेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे'. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकास होणे आवश्यक असते. या विकासासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षकाची गरज आहे.

प्रस्तावना-

बी.एड. अभ्यासक्रमात प्रशिक्षणार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी सैध्दांतिक विकासाबरोबर प्रात्यक्षिक कार्यावरही भर देण्यात आला आहे. परिणामी सैध्दांतिक अभ्यासक्रमाबरोबर समाज-शिक्षणाच्या घटकांना अभ्यासक्रमात विशिष्ट, महत्वपूर्ण स्थान आहे.

बी.एड. अभ्यासक्रमातील सहशालेय उपक्रम (सहशैक्षणिक), समाजसेवा, योग व शारीरिक शिक्षण हे घटक प्रशिक्षणार्थ्यांचा सर्वांगीण विकासात महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

शिक्षण महाविद्यालयात सहशैक्षणिक उपक्रमांतर्गत शैक्षणिक सहल, दिनविशेष, सांस्कृतिक कार्यक्रम, विविध स्पर्धा, शिबीरे, क्षेत्रभेटी, व्याख्यानमाला, उद्बोधन वर्ग, परिसंवाद, चर्चासत्र, विविध सण समारंभ, विविध गुणदर्शन कार्यक्रम या उपक्रमांचा समावेश होतो. यामुळे प्रशिक्षणार्थींमध्ये विविध कौशल्ये व क्षमता विकसित होतात.

आजच्या शिक्षण व्यवस्थेत विद्यार्थी आणि समाज, शिक्षक आणि समाज यातील दरी वाढत चालली आहे. ती दरी कमी करण्यासाठी समाजातून, समाजाबरोबर, समाजासाठी शिक्षण देणारा नवीन प्रवाह विकसित होत आहे. त्या अंतर्गत आदर्श गावांना भेटी, सामाजिक संस्थांना भेटी, समाजसेवा शिबीरे, ग्रामस्वच्छता अभियान, वृक्षारोप, आपत्ती व्यवस्थापन या माध्यमातून प्रयत्न करून सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया पूर्णत्वास नेण्यासाठी, समाज निर्मितीसाठी तसेच सामाजिक मूल्यांच्या जपणूकीसाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

स्वामी विवेकानंदाच्या मते, 'शारीरिक दौर्बल्य हे मानवाच्या निदान एकतृतीयांश दुःखाचे तरी कारण आहे'. म्हणून गतीच्या अध्ययनापेक्षा फुटबॉल खेळण्यावर ते अधिक भर देतात. या डार्विनच्या उत्क्रांतीवादानुसार 'शारीरिक अवस्थेचा परिणाम व्यक्तीच्या मनःस्थितीवर आणि नंतर त्या व्यक्तीकडून घडलेल्या वर्तनावर होतो.' म्हणजे मानवी जीवनात आरोग्यास अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान आहे. शिक्षण महाविद्यालयातून प्रशिक्षणार्थ्यांच्या शारीरिक विकासासाठी योग, मैदानी खेळ, कवायती याद्वारे विद्यार्थ्यांचा आरोग्याविषयक विकास करण्यासाठी प्रयत्न केला जातो.

समाज समवेत कार्याच्या माध्यमातून प्रशिक्षणाथर्यांना समाजसेवा, शारीरिक शिक्षण, सहशालेय उपक्रमांच्या माध्यमातून शिक्षण देवून त्यांचा सर्वांगीण विकास साध्य करावयाचा असल्यास संबंधित घटकांचा अभ्यास परिणामकारक, गुणवत्तापूर्ण असणे आवश्यक आहे.

२. संशोधनाची गरज :

- संशोधकास असे जाणवले की, बी.एड्. अभ्यासक्रमात सैध्दांतिक भागास कमी भारांश असूनही प्रात्यक्षिक कार्यापेक्षा सैध्दांतिक भागाला अधिक महत्त्व दिले जाते. परंतु समाजसेवेत कार्याच्या उपक्रमांना महत्त्वाचे स्थान दिल्यास परिपूर्ण शिक्षक तयार होऊ शकेल का? त्यामुळे संशोधकाला सदर संशोधन हाती घेणे गरजेचे वाटले.
- शिक्षक हा समाजाचा प्रमुख आधारस्तंभ आहे. परंतु बी.एड्. प्रशिक्षणाथर्यांमध्ये निरीक्षण केले असता संशोधकास असे जाणवले की, या प्रशिक्षणाथर्यांमध्ये सामाजिक मूल्यांची कमतरता आहे. ही उणीव भरून काढण्यासाठी कोणते प्रयत्न करता येतील. या विषयीच्या विचार मंथनातून संशोधकाला सदर संशोधन हाती घ्यावे असे वाटले.
- संशोधकाला असे आढळून आले की बहुतांशी प्रशिक्षणाथर्यांनी आरोग्य विषयक समस्या भेडसावतात. मानसिक ताणतणाव, पाठदुखी, मानदुखी, लठ्ठपणा, अशक्तपणा, सर्दी, खोकला, एकाग्रता न होणे, आळशीपणा या सारख्या समस्यांमुळे प्रशिक्षणाथर्यांला सक्षमपणे बी.एड्. अभ्यासक्रम पूर्ण करणे कठीण जाते. त्यामुळे शारीरिक शिक्षणाच्या तासिकाचा प्रशिक्षणाथर्यांना योग्य उपयोग होतो का? त्यामुळे सदर गरजेचे वाटले.
- समाजसेवेत कार्याचे प्रशिक्षण देताना मार्गदर्शक तत्वांचा अभाव, कार्यक्रमाची आखणी करताना येणारे अडथळे आणि संबंधित अभ्यासक्रमातून अपेक्षित गरजांची पूर्तता न होणे यांसारख्या समस्या संशोधकास जाणवल्या त्यामुळे संशोधकाला सदर संशोधन हाती घेणे गरजेचे वाटले.

३. संशोधनाचे महत्त्व :

- शिक्षणाच्या मदतीने प्रशिक्षणाथर्यांच्या मनावर सामाजिक मूल्ये बिंबवता येतात. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, राष्ट्रप्रेम, सामाजिक निष्ठा, वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छता, सामाजिक पर्यावरण, सौंदर्य, चारित्र्य, नितीमत्ता अशा सामाजिक मूल्यांची जाणीव प्रशिक्षणाथर्यांना, प्रशिक्षकांना होण्यासाठी सदर संशोधन महत्त्वाचे ठरते.
- प्रशिक्षणाथर्यांचा शारीरिक आणि सामाजिक विकास करण्यासाठी समाज समवेत कार्याच्या माध्यमातून कोणकोणते उपक्रम घेतले जातात, कार्यक्रमांची आखणी कशी करावी याची जाणीव संबंधित संशोधनामुळे प्रशिक्षकांमध्ये निर्माण होईल.
- सदर संशोधनामुळे समाज समवेत कार्याच्या कार्यक्रमाविषयी कोणकोणती मार्गदर्शक तत्वे उपयोगात आणावी, सदर कार्यक्रमांचे व्यवस्थापन करून प्रशिक्षक व प्रशिक्षणार्थी यांनी कशा प्रकारे मार्गदर्शन करावे याची माहिती मिळेल.
- संबंधित संशोधनातून मिळालेले निष्कर्ष आणि सुचविलेल्या उपाय योजना भविष्यकालीन अभ्यासक्रम रचनेसाठी अभ्यासक्रम मंडळास सहाय्यभूत ठरतील.

४. समस्या विधान :

सेवापूर्व शिक्षक प्रशिक्षणातील समाजसमवेत कार्याचा अभ्यास करणे.

५.कार्यात्मक व्याख्या

- **सेवापूर्व शिक्षक प्रशिक्षण :**
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर शिक्षक म्हणून सेवेत येण्यापूर्वी शिक्षण महाविद्यालयाकडून दिले जाणारे व्यावसायिक प्रशिक्षण म्हणजेच सेवापूर्व शिक्षक प्रशिक्षण.
- **समाज समवेत कार्य:**
बी.एड्. प्रशिक्षणार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यात आलेले समाजसेवा, योग व शारीरिक शिक्षण विषयक उपक्रम.

६.संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. समाजसमवेत कार्याच्या सद्यस्थितीत कार्यपध्दतीचा अभ्यास करणे.
२. समाज समवेत कार्याचे उपक्रम राबविताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
३. समाज समवेत कार्याच्या उपक्रमासंदर्भात शिक्षक प्रशिक्षकांनी केलेल्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.
४. समाज समवेत कार्याबाबत शिक्षण महाविद्यालयाकडून असलेल्या अपेक्षांचा अभ्यास करणे.
५. समाज समवेत कार्यातील समस्या दूर करण्यासाठी शिफारशी सूचविणे.

७.संशोधनाची गृहितके :

१. प्रशिक्षणार्थींच्या सर्वांगीण विकासात समाजसमवेत कार्य हा महत्वाचा घटक आहे.
२. समाज समवेत कार्यातील शिक्षण समाजभिमुख शिक्षणास पूरक आहे.
३. समाजसमवेत कार्याचे शिक्षण मूल्यवर्धित आहे.
४. समाजसमवेत कार्याच्या अभ्यासक्रमातून समाजातील अपेक्षापूर्ती होत नाही.

८.व्याप्ती :

१. प्रस्तुत संशोधन पुणे विद्यापीठाअंतर्गत सर्व शिक्षण महाविद्यालयांशी संबंधित आहे.
२. प्रस्तुत संशोधन बी.एड्. प्रशिक्षणार्थी, प्रशिक्षक, अभ्यासक्रम मंडळातील तज्ञ व्यक्ती या घटकांशी संबंधित आहे.

मर्यादा :

१. प्रस्तुत संशोधन पुणे विद्यापीठांतर्गत केवळ शिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी, प्रशिक्षक, अभ्यासक्रम मंडळातील तज्ञ व्यक्ती या घटकांपुरतेच मर्यादित आहे.

२. निष्कर्ष हे प्रशिक्षणार्थी, प्रशिक्षक, अभ्यासक्रम मंडळातील तज्ञ व्यक्ती यांच्या प्रतिसादावर अवलंबून असतील.

परिमर्यादा :

१. प्रस्तुत संशोधन हे समाजसमवेत कार्यातील समाजसेवा, योग व शारीरिक शिक्षण या घटकांशीच संबंधित आहे.
२. प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने विकसित केलेली साधने वापरली आहेत.

९. माहिती संकलन साधने :

साधने

प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलनासाठी प्रश्नावली या साधनाचा वापर केला आहे.

१०. संशोधनाची तंत्रे :

प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलनासाठी मुलाखत तंत्राचा वापर केला आहे.

११. संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनात संशोधनासाठी संशोधक वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीतील सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केला आहे.

१२. संख्याशास्त्रीय साधने

माहिती संकलनासाठी प्रश्नावली व मुलाखत या साधने व तंत्राचा वापर करून संकलित केलेल्या माहितीवर उपचार (विश्लेषण) करण्यासाठी शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय साधनाचा वापर करण्यात आला.

१३. निष्कर्ष:

समाजसमवेत कार्य सद्यस्थिती :

१. समाजसमवेत कार्यातील शारीरिक शिक्षण व योग तसेच समाजसेवा या उपक्रमात जास्तीत जास्त प्रमाणात आरोग्य शिबीराचे व वृक्षारोपणाचे उपक्रम आयोजित केले जातात तर सर्वात कमी प्रमाणात ग्राम स्वच्छता ह्या उपक्रमांचे आयोजन केले जाते.
२. समाजसेवा शारीरिक शिक्षण उपक्रमांचे मूल्यमापन हे ९०.७१ टक्के सैध्दांतिक व प्रात्यक्षिक कार्यानुसार केले जाते तर ते मूल्यमापन ८७.१४ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते मूल्यमापन साधनांचा वापर करून केले जात नाही.
३. समाजसमवेत कार्याची कार्यवाही गटागटाने केली जाते. तर समाजसमवेत कार्य हे जास्तीत जास्त प्रमाणात समाजात जावून केले जाते आणि समाजाचा देखील मोठया प्रमाणात सहभाग घेतला जातो.

४. समाजसमवेत कार्यातील उपक्रम परिणामकारक राबविण्यासाठी ६५.७१ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते प्रभावी नियोजन केले जाते व भौतिक साधनांची सोय आणि वेळेचे नियोजन, समाज सहभाग, अभ्यासक्रम गुणवत्तेसाठी जास्तीत जास्त प्रमाणात (९७.८५ टक्के) उपक्रमांचे परिक्षण घेतात आणि जाणीव जागृती करतात, समाजाच्या गरजा लक्षात घेतात.
५. समाजसमवेत कार्यातील उपक्रम प्रशिक्षणार्थ्यांच्या विकासासाठी ६६.४२ टक्के प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते उत्तम आहे. त्यातून जाणीव जागृती होते, सामाजिक आंतरक्रिया वाढते समाजासाठी काहीतरी करण्याची प्रेरणा मिळते हा एकंदरीत फायदा होतो.
६. समाजसमवेत कार्यातील अभ्यासक्रमात दिलेल्या उपक्रमातील कुटूंबनियोजन उपक्रम, प्रौढशिक्षण उपक्रम, नागरी संरक्षण हे उपक्रम बी.एड्. महाविद्यालयातून राबविले जात नाही तर काही ठराविकच उपक्रमातील योगासने, आरोग्यशिबीरे, सांस्कृतिक कार्यक्रम राबविण्यात येतात.
७. समाजसमवेत कार्यात समाजसेवा व शारीरिक शिक्षण या उपक्रमात महाविद्यालयात कुटूंब नियोजन उपक्रम, प्रौढशिक्षण उपक्रम, नागरी संरक्षण हे उपक्रम महाविद्यालयातून राबविलेच जात नाही तर जास्त प्रमाणात सांस्कृतिक कार्यक्रम योगासने आयोजित केली जातात. ५८.९९ टक्के प्रशिक्षकांच्या मते उद्बोधनपर व्याख्यान आयोजन करत नाही.
८. समाजसमवेत कार्यातील उपक्रमात समाज सहभाग हा ६६.०७ टक्के प्रशिक्षकांच्या मते घेतला जातो व तो वाढवण्यासाठी जाणीव जागृती केली जाते.
९. समाजसमवेत कार्याचे उपक्रम हे केंद्रीय पध्दतीने राबविले जातात.
१०. समाजसमवेत कार्यातील उपक्रमांचे मूल्यमापन हे सैध्दांतिक व प्रात्यक्षिक कार्यानुसार केले जाते.
११. समाजसेवा संदर्भातील अभ्यासक्रमातील उपक्रम हे १०० टक्के प्रशिक्षकांच्या मते समाजोपयोगी आहेत. तर जास्तीत जास्त प्रमाणात त्यातून विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभव मिळतो. परंतु जास्तीत जास्त महाविद्यालयाकडून समाजातील लोकांच्या गरजांची पूर्तता होत नाही.
१२. तज्ज्ञांच्या मते समाजसमवेत कार्यातील उपक्रमातून जाणीव जागृती प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मध्ये होते तर ५० टक्के मूल्यरूजवणूक होते.

समाज समवेत कार्य: समस्या :

१. समाजसमवेत कार्याचे प्रशिक्षण घेत असताना ९२.१४ टक्के पेक्षा जास्त प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते व्यवस्थापनाची अनास्था, अपुरा कालावधी, प्रशिक्षणार्थ्यांचा मर्यादित सहभाग या समस्या जाणवतात.
२. समाजसमवेत कार्यक्रमाचे प्रशिक्षण देताना जास्तीत जास्त प्रशिक्षकांना अपुरा कालावधी, भौतिक साधनांचा अभाव या समस्या मोठ्या प्रमाणावर जाणवतात.
३. बी. एड्. अभ्यासक्रमातील समाजसमवेत कार्यातील उपक्रम राबविताना अपुरा कालावधी व व्यवस्थापनाची अनास्था जाणवते तसेच मूल्यमापनाची समस्या मोठ्या प्रमाणात आढळून येते.

समाज समवेत कार्य: उपाययोजना

१.समाजसमवेत कार्याचे उपक्रम परिणामकारकरित्या राबविण्यासाठी ६९.६४ टक्के प्रशिक्षकांच्या मते प्रभावी नियोजन, वेळेचे नियोजन, मूल्यमापन साधनतंत्रांचा विकास, प्रशिक्षणार्थींना उपक्रमाविषयी सखोल माहिती देणे हे उपाय योजले जातात.

२.समाजसमवेत कार्याच्या उपक्रमातील समस्या दूर करण्यासाठी बी.एड्. शिक्षक प्रशिक्षक प्रभावी नियोजन, भौतिक साधनांची सोय, समाजाचा सहभाग, प्रशिक्षणार्थींची जाणीव जागृती या उपाययोजना करतात.

समाज समवेत कार्य: अपेक्षा

१.समाजसमवेत कार्य संबंधित कालावधी जास्त असावा, अभ्यासक्रम भारांश फक्त ३५ टक्के असावा जास्तीत जास्त मूल्यमापन साधन व तंत्र विकसन करावे अशी अपेक्षा आहे.

२.समाजसमवेत कार्यातील घटकांत जास्तीत जास्त तज्ञांच्या मते अभ्यासक्रमात ठरवून दिलेल्या उपक्रमाशिवाय इतर उपक्रमांचा समावेश असावा वाटतो. त्यात वेळेची आणि गुणांबाबतची सुधारणा व्हावी असे वाटते.

३.समाजसमवेत कार्यातील घटकांना देण्यात येणाऱ्या कालावधी व गुण यांचे प्रमाण हे अधिक केले पाहिजे तसे उपक्रमांचे नियोजन संघटित कार्य व समाजात जावून कार्यवाही करणे आवश्यक आहे.

४.समाजसमवेत कार्यातील समाजसेवा आणि शारीरिक शिक्षण या उपक्रमांना प्रतिसादकांच्या मते अधिक वेळ गुणांचा भारांश व मूल्यमापन साधन असावे अशी अपेक्षा आहे.

५.समाजसमवेत कार्याच्या मूल्यमापनासंदर्भात ५७.१४ टक्के प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष समाजाचा सहभागानुसार मूल्यमापन असावे.

समाज समवेत कार्य: शिफारशी

१.समाजसमवेत कार्याचे मूल्यमापन ८३.३३ टक्के तज्ञांच्या मते सैध्दांतिक आणि प्रात्यक्षिक या दोन्हीनुसार करावे.

२.समाजसमवेत कार्यातील घटकांतील उपक्रमातून ६६.६७ टक्के तज्ञांच्या मते व्यक्तिमत्व विकास घडवून आणता येईल तर १०० टक्के तज्ञांच्या मते समाजसेवा हा समाज विकासास वरदान ठरू शकतो.

३.समाज समवेत कार्याबाबत प्रशिक्षणार्थींच्या मते या उपक्रमात जास्तीत जास्त प्रमाणात प्रशिक्षणार्थी स्वयंप्रेरणेने सहभागी होतात तर १०० टक्के प्रशिक्षणार्थींच्या मते अभ्यासक्रमात दिलेल्या उपक्रमांशिवाय इतर उपक्रमांचाही समावेश अभ्यासक्रमात करावा.

४.समाजसमवेत कार्यातील उपक्रमांत येणाऱ्या समस्या दूर करून भविष्यकालीन अभ्यासक्रमात गुणवत्ता आणण्यासाठी अभ्यासक्रमातील उपक्रमांची प्रत्यक्ष व वस्तूनिष्ठ अंमलबजावणी करता येईल.

१४.निष्कर्षाबाबत चर्चा

प्रस्तुत संशोधनातील ठळक निष्कर्ष आणि संबंधित साहित्याचा आढावा घेत असताना संबंधित संशोधनातून मिळालेल्या निष्कर्षात काही प्रमाणात साम्य तर काही वेळा वेगळेपणा जाणवतो.

द. वि. कुलकर्णी यांच्या संशोधनाचे निष्कर्ष पाहिले असता असे लक्षात येते की, शारीरिक शिक्षणाच्या विकासासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याची व भौतिक सुविधांची उपलब्धता करण्याची गरज आहे. संबंधित निष्कर्षाचे प्रस्तुत संशोधनातील निष्कर्षाशी साम्य आहे तसेच शारीरिक शिक्षणसंबंधित कांबळे मोहन यांच्या संशोधनातील निष्कर्षात

अभ्यासक्रम नियोजन व व्यवस्थापन हे घटक महत्वपूर्ण आहेत जे प्रस्तुत संशोधनातील निष्कर्षांशी साम्य दर्शवतात. वि. ब. दिवे यांच्या संशोधनातील निष्कर्षांचा केंद्रबिंदू विद्यार्थी आहे तर प्रस्तुत संशोधनातील निष्कर्ष विद्यार्थी आणि शिक्षक या दोन्ही घटकांशी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या संबंधित आहेत. बांगर डी.बी. यांच्या संशोधनाच्या निष्कर्षानुसार दररोज शारीरिक शिक्षण विषयक तासिकांची आवश्यकता आहे. तर प्रस्तुत संशोधन हे फक्त शिक्षण महाविद्यालयांशी निगडित असल्याने शारीरिक शिक्षण तासिकांचे महत्व आहे परंतु प्रतिदिनी तासिकांचे वेळापत्रकात नियोजन करणे शक्य नसल्याचा निष्कर्ष तज्ञांच्या मुलाखतीतून प्राप्त झाला आहे. समाजसेवा विषयक कराड म.ना. यांनी केलेल्या संशोधनातही समाजसेवा विषयक उपक्रमांना अधिक वेळ देण्यात यावा असा निष्कर्ष मिळाला आहे.

प्रस्तुत संशोधनातील निष्कर्ष व संबंधित साहित्यातील आढाव्याचे निष्कर्ष व संबंधित साहित्यातील आढाव्याचे निष्कर्ष पडताळून पाहिल्यास बहुतांशी निष्कर्षात साम्य आहे या निष्कर्षानुसार प्रत्यक्ष अंमलबजावणी मात्र पुरेशा प्रमाणात आजही झाली नसल्याचे आढळून येते.

१५ शिफारशी

१.समाजसमवेत कार्यातील उपक्रमांच्या यशस्वी पुर्ततेसाठी संबंधित प्रशिक्षकांना प्रशिक्षण द्यावे या प्रशिक्षणात कुटूंब नियोजन उपक्रम, प्रौढशिक्षण कार्यक्रम नागरी संरक्षण उपक्रम आणि योगवर्ग या घटकांबाबत नियोजन संघटन कार्यवाही या संदर्भात प्रशिक्षण द्यावे.

२.समाजसमवेत उपक्रमांची कार्यवाही करताना वेळेचे व्यवस्थापन, महाविद्यालयाकडून काटेकोरपणे केले जावे व मूल्यमापनाची नवीन साधने विकसित करावीत.

३.समाजसमवेत कार्यात येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी प्रभावी नियोजन, भौतिक सुविधांची उपलब्धता, समाजाचा प्रत्यक्ष सहभाग आणि प्रशिक्षणार्थींमध्ये जाणीवजागृती करण्यासाठी महाविद्यालयातर्फे विशेष प्रयत्न केले जावेत.

४.समाजसमवेत कार्याबाबत प्रशिक्षणार्थींचे मूल्यमापन करण्यासाठी प्रशिक्षकांनी सैध्दांतिकाबरोबर प्रात्यक्षिक कार्यासही महत्व द्यावे व प्रशिक्षक आणि विषयतज्ञांच्या मदतीने नविन मूल्यमापनाची साधने विकसित करतात.

५.समाजसमवेत कार्यात येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्याची क्षमता प्रशिक्षकांनी स्वतःमध्ये विकसित करावी व या कार्यक्रमांची वस्तुनिष्ठपणे अंमलबजावणी करावी.

१६.पुढील संशोधनासाठी विषय

- सेवापूर्व शिक्षक प्रशिक्षणातील सहशालेय उपक्रमांच्या कार्याचा अभ्यास.
- प्राथमिक, माध्यमिक स्तरावरील शारीरिक शिक्षणाच्या समस्यांचा अभ्यास व उपाययोजना.
- प्राथमिक, माध्यमिक स्तरावरील समाजसेवा विषयक उपक्रमांचा अभ्यास.
- अध्यापक महाविद्यालयातील शारीरिक शिक्षण विषयाचे उपयोजन व कार्यवाहीचा अभ्यास.
- शिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थींवर समाजसमवेत कार्याच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास.
- मानसिक स्वास्थ्य व आरोग्य शिक्षण यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास.
- समाजसमवेत कार्याच्या अभ्यासक्रमाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास.

१७. प्रस्तुत संशोधनाचे शैक्षणिक योगदान :

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासातील एक महत्वपूर्ण घटक समाजसमवेत कार्याचे महत्व आहे. प्रस्तुत संशोधनातून मिळालेले निष्कर्ष प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च स्तराच्या शिक्षणासाठीही दिशादर्शक म्हणून उपयुक्त ठरू शकतील.

विशेषतः शिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षकांना मार्गदर्शक म्हणून सदर संशोधन उपयुक्त ठरेल. समाजसमवेत कार्यात येणाऱ्या समस्या, त्या दूर करण्यासाठी सुचविलेल्या शिफारशी आणि अभ्यासक्रम मंडळातील तज्ञांची शिक्षणाकडे पाहण्याची दृष्टी हा संशोधन कार्याचा गाभा आहे. संबंधित संशोधन शिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षकांनी जाणून घेऊन आपल्या वैचारिकतेस कृतीशीलतेचे अधिष्ठान दिल्यास शिक्षण महाविद्यालयातील समाजसमवेत कार्याच्या गुणवत्तेत आणि प्रशिक्षणार्थींच्या सर्वांगीण विकासात निश्चितच भर पडेल.

प्रस्तुत संशोधनामुळे अभ्यासक्रम मंडळातील तज्ञ व्यक्तींना शिक्षण प्रशिक्षणार्थी व प्रशिक्षक यांच्या समाजसमवेत कार्याविषयक असणाऱ्या समस्या समजतील, अभिवृत्ती जाणून घेता येईल व त्यानुसार अभ्यासक्रमात योग्य ते बदल घडवून आणता येतील. त्यामुळे अभ्यासक्रम गुणवत्ता विकसित होईल.

प्रस्तुत संशोधन किमान संशोधकाच्या समाजसमवेत कार्याकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनामध्ये निश्चित सकारात्मक बदल घडवून शकेल यामुळे संशोधक आपल्या संशोधनातील ज्ञानाचे उपयोजन अध्यापनाचे कार्य करताना वर्णानुवर्णे करेल व गुणवत्तापूर्व शैक्षणिक कार्यात स्वतःचे योगदान देऊ शकेल.

संदर्भ :

१. बापट, भ. गो. (२००६), शैक्षणिक संशोधन, पुणे : नुतन प्रकाशन.
२. भिंताडे, वि. रा. (२००५), शैक्षणिक संशोधन पध्दती, पुणे : नित्य नुतन प्रकाशन.
३. करंदीकर, सु. मंगळूरकर, मी. (२००२) उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
४. कुंडले, म. बा. (१९९०), शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र, पुणे : श्रीविद्या प्रकाशन.
५. दुनाखे, अ. देशपांडे, ल. (२००५), प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र, पुणे : नित्य नुतन प्रकाशन.
६. शर्मा, ल. (२००५), योगविद्या, पुणे : मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
७. शेंडकर, द. वि. (२०१०), डी.टी. एड्. बी.एड् नंतर व्यवसायाचा वाटा, बारामती : सृष्टी प्रकाशन.
८. धिंगळे, रा. (सप्टेंबर २००९), विद्यार्थ्यांचे आरोग्य आणि शाळेचे भूमिका, शिक्षणतरंग, नाशिक : इनसाईट पब्लिकेशन्स.
९. भालेराव, रा. (मे. २००९), विद्यार्थी समाजहिताचे विविध उपक्रम, सकाळ वृत्तपत्र.

विजय धामणे

सहाय्यक प्राध्यापक, टिळक शिक्षण महाविद्यालय, पुणे